

Glosy o Velké válce

Kvaček, Robert

Veröffentlichungsversion / Published Version

Zeitschriftenartikel / journal article

Empfohlene Zitierung / Suggested Citation:

Kvaček, R. (2014). Glosy o Velké válce. *Historická sociologie / Historical Sociology*, 2, 79-84. <https://doi.org/10.14712/23363525.2014.4>

Nutzungsbedingungen:

Dieser Text wird unter einer CC BY-NC-SA Lizenz (Namensnennung-Nicht-kommerziell-Weitergabe unter gleichen Bedingungen) zur Verfügung gestellt. Nähere Auskünfte zu den CC-Lizenzen finden Sie hier: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/deed.de>

Terms of use:

This document is made available under a CC BY-NC-SA Licence (Attribution-NonCommercial-ShareAlike). For more information see: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0>

Glosy o Velké válce

ROBERT KVAČEK*

Observations on the Great World War

Abstract: The featured observations represent selected viewpoints of World War I, highlighting background events that led to the war. They present the situation in Austro-Hungary for whom the war was a tool to solve its political problems and further demonstrate how the war actually made the aforementioned country's relations with national groups more complicated. The observations also focus on the image of the war, distorted by propaganda, and the situation on both the front line and in the hinterland. Last but not least they deal with the war from the Czech viewpoint, unique for many reasons including the fact that at this time the Czechs were escalating their attempts at creating their own state.

Keywords: First World War, Austro-Hungary, war propaganda, situation on the front and in the hinterland, Czech perception of the war, issues concerning the creation of a state

DOI: 10.14712/23363525.2014.4

Zprvu to vypadalo, že v české společnosti půjde o zapomenuté výročí, ač upomínalo na dějnotvorné události staré právě sto let. Pak přeci jen – a dokonce až nadbytečně, jak bývá v takové situaci zvykem – začal přicházet ke slovu „dějepis“ umocněný prožitky a zkušenostmi z onoho staletého úseku v životě států, národů a několika generací. Válka, seslaná v roce 1914, na tehdejší hlavní část světa dala 20. století do počátků tolik nových rysů, vlastností, neštěstí, neobvyklých výzev, nečekaných vývrátů a zrodů, změn, že byla shledána nejen časovým, ale hlavně formujícím úvodem podstatného, co pak právě započatý věk přinesl. Zvláště ti, kteří věřili v humanizující vliv kultury a vzdělání, v další modernizaci společnosti, jež pozitivně zapůsobí na myšlení, chování, vztahy, byli tím těžce zasaženi. Jejich svět jistoty a tvořivého rozumu, v němž byli vychováni, v němž vyrostli a zdomácněli, svět Rakušana Stefana Zweiga a jemu v mnoha zemích blízkých, se najednou roztříštil jako prázdná hliněná nádoba.

Zdálo se, že ji 28. června 1914 zničil atentátnický výstřel v Sarajevu, který vzal Rakousko-Uhersku následníka trůnu. Ve skutečnosti po ní vystřelili z „válečných stran“ skládaný jistou dobu politiky a vojáky, kteří mysleli na válku a chystali ji, spatřující v ní nástroj k naplnění různorodých mocenských cílů svých zemí a jejich vládnoucích reprezentací. V Evropě se několik desetiletí neválčilo, doufalo se proto v trvalost mírového stavu. Pochopitelná naděje byla ale vystavována různým nebezpečím: mezinárodní systém dělily aliance velmocí, které byly v rukách nevelkého počtu politiků. Ti připravovali systém o stabilitu, prosazovali v něm své zájmy, aniž – a to bývá v novodobé politice obvyklé – domýšleli důsledky. Kolísavé chování ve vnějších vztazích umocňovaly

* Prof. PhDr. Robert Kvaček, CSc., Ústav českých dějin, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1. E-mail: ucd@ff.cuni.cz.

ještě vnitropolitické sváry, střety, tenze: pro některé se hledala jakoby snadná a úspěšná východiska a řešení i v zahraniční politice užívající zbraně. Vznikaly vojenské plány, jež chtěly „bránit“ vydefinované národní zájmy útočnými údery. Francouzi si přáli odčinit porážku od Pruska z let 1870–1871, kdy přišli o Alsasko-Lotrinsko, zaplatili reparace a zrodila se Německá říše. Ta zase pracovala na zvýšení svých sil a myslela na rychlou válku v západní Evropě, kterou by unikla francouzsko-ruskému „obklíčení“. Rakousko-Uhersko chtělo vyřídit Srbsko, jež považovalo za oporu slovanských původců neklidu na „svém“ Balkánu. Válka byla tedy pokládána za nástroj řešení politických problémů a bojová ofenzíva za řešení problémů vojenských. Plány byly vesměs koncipovány jako útočné, ofenzíva se stala pojmem nejvíce ceněným: jevila se jako jistota nedlouhé války, která bude levnější než defenzíva, a proto také přijatelnější pro politiky. Ofenzíva působila přitažlivě, měla ovlivnit smýšlení, prostě ulehčovat válku na bojištích i v zázemí. Plány se nevyhýbaly hazardům, i když si to jejich tvůrci neradi připouštěli. Rizika označovali lehkovážně za „propočtená“. Celá světová válka se stala hazardem naplněným nespočítatelnými hazardy a katastrofami dílčími. Plány a válečná realita se totiž nesetkaly, průběh bojů si naopak žádal improvizace, jichž mnozí velitelé vysocí i nižší nebyli schopni, nebo se jich neodvažovali.

Evropě zatrnulo, když došlo k politické vraždě v Sarajevu. Několik výstřelů se mohlo rozmnožit do nekontrolovatelné palby, a tak vznikla obava, zvláště když určitý tisk začali naplňovat „slovaři války“. Postupně se ale situace (navenek) zklidňovala; mýjely dny, léto se vydařilo, byly prázdniny, dovolené, začaly žně. Převládlo přesvědčení, také mezi českými politiky, že se válečně neudeří, tedy že Rakousko-Uhersko vyřídí svou žalobu na původce a inspirátory atentátu politicko-diplomaticky. Obviňované Srbsko, ač nebylo sarajevskou střelou vinno, bylo ochotné většině až ultimativních požadavků Rakousko-Uherska vyhovět. Ve Vídni se ale domluvili, že je nic neuspokojí. Stává se to, když jsou si politikové jisti rozsáhlým úspěchem. V sarajevském případě je o něm ujišťovali vojáci. Měli (a mají) ve zvyku vidět jen nedaleký obzor s vítěznou vlajkou. Námitka, že by mohl být hodně daleko a vypadat úplně jinak, je vždy překvapí. Také v létě 1914 se to stalo.

Rakousko-Uhersko si zajistilo pomoc Německa proti Rusku, které mohlo „chránit“ Srbsko. Bez německé podpory nebyla habsburská říše s to válčit. Německému císaři, vládě a vojákům nečinilo rozhodnutí vstoupit na válečnou stezku zvláštní obtíže. Sice se na ní občas zastavili, ale jen na chvíli. Německo strádalo pocitem mocenské a územní nedostatečnosti: hospodářsky a politicky vespělo za čtyři desetiletí v sílu prvního řádu, která se ale zatím podle toho nemohla v mezinárodní politice uplatňovat. Treba by se válkou podařilo dosáhnout „německé střední Evropy“, uvažovali imperiálně orientovaní němečtí nacionalisté: zahrnovala by v různých podobách německé dominance na území od Ukrajiny po Belgii. Taková úvaha formulovala pak opravdu hlavní německý válečný cíl. Prvořadým bojištěm byla pro Německo západní Evropa, nad francouzským protivníkem mělo značnou převahu v počtu obyvatel, a to i ve vojenském věku (Němci 13 milionů, Francouzi 8 milionů) a také v průmyslových odvětvích potřebných pro válku. Ruská převaha v obyvatelstvu nebyla posuzována jako znepokojivá, sblížovat ji měla úroveň Rusů tradičně považovaná za nižší, ba nízkou.

Zato od německé armády žádalo její politické a vojenské vedení až nemožné. Triumfovát měla v krátké válce, taková se ostatně čekala od všech jejích velmocenských účastníků. Neboť k ní opravdu došlo: mír pociťovaný celá desetiletí jako samozřejmost zničila

pochybná hodnocení situací a poměru sil, zadusily ho sobecké zájmy, velikášství, trestuhodná neodpovědnost.

* * *

Do války jako první mobilizovalo Rakousko-Uhersko, a to 26. července 1914 jako by chtělo „své národy“ úspěšným bojem přivést do nově uspořádané říše. Avšak tím, že je vtlačilo do války, zproblematizovalo vztah některých národních společností ke smyslu a hodnotě říše. Přestávala pro ně být mezinárodní záštitou, válečný výsledek se jevil v každé podobě sporný, neboť vítězství by znamenalo posilu německví a maďarství, porážka by přinesla citelnou zátěž.

Civilisté se tedy začali v Rakousko-Uhersku oblékat do uniforem, a dělo se tak vzápětí i v dalších státech, které v srpnu 1914 povolávaly muže do zbraně. Všude se jim sliboval brzký a vítězný návrat a podle toho vypadaly i počáteční mobilizační nástupy v posádkových městech – hudba, davy přihlížejících a oslavujících, vzletné projevy, samozřejmě i objetí a slzy příbuzných, zároveň ale s nadějí na brzké shledání. Parády a pochody zažívala města, vesnice dokončovaly žně a vyprovázely své „hospodáře“ přece jen s pocity nejistoty. Dodávaly vojskům nejvíce mužů a spolu s nimi i městské střední vrstvy. Dělníci byli zatím zapotřebí v továrnách.

Začala působit zvláštní propaganda a dokumentovala, že pravda bývá první obětí války. Vytvářela iluzivní obraz válečných střetnutí, přispívala k tomu, že válku mnozí považovali za jedinečné dobrodružství s dobrým koncem. Tam, kde nebyla ještě branná povinnost, pomáhala propagandistická hesla lákat dobrovolníky; hlásilo se jich více, než mohla armáda „upotřebit“, někteří neprošli zdravotní prohlídkou, a tak si možná zachránili život. Na bojištích braly iluze o zajímavé válce poměrně brzy za své. Projevily se tak podstatné rozdíly mezi výcvikem, pokud vůbec byl, a skutečným bojem. Už pochod na frontu býval utrpením, které se na válečných polích prohlubovalo. Vojáci si museli zvykat na mrtvé, někdy s nimi i delší dobu žili. Válka vytvořila několik front hlavních a také bojiště „doprovodná“, vše přinášelo zkázu a utrpení.

V nejdůležitější se vyvinula fronta západní, zasahující hlavně Francii. Časem se tu válka skryla v zákopech, které pohlcovaly vojáky do zničení. Jednotlivé armády měly své zákopové systémy, život vojáků v nich se však příliš nelišil. Sužovaly je dešť, bláto, chlad, ba přímo zima, vši, nejrůznější nemoci, nevydatná strava. Zákopy odlidšťovaly. Častým původcem bývala i nuda, stále se opravovaly osobní věci, jimiž bývaly kapsy přečpané. Bylo třeba si najít kamarády, vznikaly nevelké skupinky sblížených, v nichž se dalo snadněji žít a přežít. Zrod tohoto druhu kamarádství, které působilo na mužskou mentalitu, patřil k osobitým jevům vytvářeným válkou. Osazenstva zákopů se sice střídala, ale „oddech“ býval krátký a na zážitcích a pocitech vojáků nic podstatného neměnil. Také za frontovými liniemi bývalo zle, strava zůstávala problémem a stejně tak ubytování, regenerace sil byla málo patrná. Živoření v zákopech bylo podnětem i k vytváření nových forem humoru značně drsného, sentimentálního i uvolněného. Zaslouhou Charlie Chaplina a jeho „dobrého vojáka“ se takovýto humor dostal i na filmové plátno. Mravy za války vůbec zhrubly a zbavovaly se zábran; budoucnost byla nejistá, a tak se ujímala zásada „trochu si užít“.

Propaganda nevolila samozřejmě bídu zákopů za své téma. Rozvíjela se do mnoha podob, podíleli se na ní i význační umělci a publicisté. Měla své národní zvláštnosti a různé

adresáty. Nesla se všude na vítězné vlně, chtěla být úderná, optimistická, někde nechyběl sentiment jako podklad pro vyjádření cílů boje. Německá propaganda spoléhala na pochopení války, vyznívala elitářsky, mluvila hlasem pruského důstojníka nebo nacionalistického ředitele školy, zdůrazňujících německou převahu „über alles“ – nade všemi. Obecně měla propaganda udržovat morálku zázemí, civilistů, naopak zasahovat a podkopávat smýšlení nepřátel. Chtěla působit na vojáky protivníka („víte, co doma dělají vaše ženy?“) a také na obyvatelstvo v neutrálních zemích, aby je získala na svou stranu. Novináři a kněží měli tlumit pochybnosti o smyslu války. Propagandistických textů i snímků a kreseb bývaly plné noviny; redakce si upravovaly zprávy z bojišť (na základě pokynů a textů dodávaných z úředních míst), nebo o nich mlčely; v Anglii se provozovalo jakési „spiknutí ticha“. Dezinformace, které autentické zpravodajství nahrazovaly, byly určené zázemím i frontám. Pěstovaly nenávisť k nepříteli, která měla ostatně prostoupit celou společnost, množily se prostředky, často zcela primitivní, jimiž se jí mělo dosahovat. Na zázemí měli v tomto směru působit také ranění, ti však vzbuzovali nezřídka opačnou nechtěnou reakci, totiž odpor k válce vůbec.

Kritický tisk zmlknul, byl zastaven nebo umlčen – výjimky na Západě byly vzácné a mžikové. O neúspěších, ztrátách a porážkách se nepsalo, zato se hledaly a vymýšlely barvotiskové historiky o hrđinech. Statečných bylo sice opravdu nemálo, jejich příběhy se však většinou svou syrovostí a reálnými hrđzami ke zveřejnění nehodily. O to větší ohlas měl román Henriho Barbusse *Oheň* zveřejněný v roce 1916, který ve fiktivním deníku jednotky zaznamenal válku na základě bezprostředních prožitků. Boje však tisk také zlehčoval, vojáci se v něm stávali bezstarostnými odvážlivci, kteří si počínají dovedně a chovají se statečně, a proto jsou úspěšní.

Válka zasáhla a proměňovala zázemí, přibližovala je frontám, stávala se tak totální. Život zešedl a podléhal monotónnosti. Zábava se povolovala, ale nebyly pro ni vřdycy podmínky, u vědomí obtížné současnosti a zvláště nejisté budoucnosti se měnila až v křeč. S prodlužováním války zázemí stále citelněji strádala. Žádný zúčastněný stát nebyl na dlouhou válku připraven: zvláště pak Rakousko-Uhersko a Německo prožívaly stále hlubší krizový stav způsobený zásobovacími potížemi. Přispěla k nim neúroda z období 1916–1917, jež způsobila „tuřínovou zimu“, neboť nutila konzumovat všelijaké náhražky. Rabovalo se též na polích. Do zemí se vplížil hlad, který vyčerpával, vytvářel neklid a nervozitu, rozmnožoval nemoci. Sociální smír z počátku války se vytrácel, po delší době se objevovaly stávkové, různé revolty a protesty. Vyzvolávaly je i ženy, závisela na nich výživa, musely podstupovat nekonečné fronty na potraviny a často se jich nedočkaly. Ekonomika doznávala změny: více nebo aspoň zčásti se jí snažil určovat a řídit stát, státní kapitalismus měl nahrazovat kapitalismus volné soutěže. Měnu znehodnocoval inflační vývoj. Široké vrstvy chudly, byly přímo ožebračovány, jednotlivci však bohatli, někteří až nadměrně. Dařilo se „kefasům“, kteří vytvářeli vlastní trh s bezohlednými cenami.

Válka zasahovala a proměňovala nejen život mužů, ale i postavení žen. Ty se staraly plně o rodinu, a když muž padnul, zůstávala jim tato nezbytnost nadlouho. Nastupovaly do průmyslových závodů vyrábějících pro válku. Ztrácely partnery a byly tak ochuzovány o manželství a mateřství. Také mužům v uniformách se perspektiva normálního života vzdalovala, mnozí ji vůbec ztratily. Mladší generaci brala válka možnost připravit se kvalifikovaně na zaměstnání, přicházeli o vzdělání, o učení v různých oborech. Někteří z nich

zůstávali i po válce u „vojáckého řemesla“: přilákaly je bojové organizace, jež pomáhaly různým politickým hnutím, aby se prodrala k moci.

* * *

Válka přinášela nezměrné utrpení, zkázu, bolest, smrt, dlouho zůstávala bez výsledku, nekonečnou ničivou marností. Měla tedy vůbec smysl? Dodávala ho samozřejmě propaganda, skutečné válečné cíle bojujících zemí upravovala a většinou zakrývala. Voják se po smyslu boje málokdy ptal, nanejvýš jen ve zvláštní chvíli. Soustřeďoval se na přežití, za různých bojových i dalších situací. Byly ale výjimky, nikoliv ojedinělé. Vznikaly i ze smýšlení a chování Čechů v rakouských stejnokrojích. Rakousko-uherská válka nebyla jejich bojem, zvláště když mířila proti „slovanským bratrům“ – Srbům a Rusům. Češi většinou zůstávali i tak loajálními vojáky habsburské říše, „širší vlasti“. Někteří se však časem oblékli do jiných uniforem, uvolňovali se tím ze zajateckých táborů, stávali se z nich „dobrovolci“ bojující za zrod státu nepatřícího už do Rakousko-Uherska. Našli pro tento svůj postoj smysl, ztotožnili se s odbojem proti habsburské monarchii a s jeho záměrem prosadit samostatný československý stát. Představovali hlavní sílu tohoto odboje, který navazoval na dosavadní české státoprávní úsilí a zároveň mu dal nový program a cíl. Velká válka se tak stala obdobím, v němž zcela nově vrcholila snaha po novodobé české státoprávnosti. Pro českou společnost měla tak válka zvláštní ráz a smysl, ovlivňovala – zvláště v závěru a pak po jejím ukončení – oním státoprávním úsilím její prožívání a převládající zážitek z ní.

Česká národní společnost se koncem 19. století stala už rozvinutým sociálním společenstvím, vnitřně vrstevnatým a dynamickým. Dobově měřeno představovala středně vyspělou industriální společnost. Byla výsledkem sociálního, hospodářského a duchovního pochybu, který se vzhledem ke „startu“ před sto lety jevil tvůrcům a následovníkům jako „malý zázrak“. V rakouském sousedství se však odehrával „zázrak velký“, tam se za několik desetiletí císařské Německo posunulo mezi evropské mocnosti.

Vývoj české společnosti umožňovalo liberální prostředí Rakouska po polovině 19. století. Prospívalo faktorům a aktérům nesoucím, prosazujícím a utvářejícím českou národní společnost. Politicko-ideologicky se tato společnost definovala státoprávním programem založeném na historickém státním právu. Nebylo to jen z její vůle, ale způsobil to také politický vývoj poté, co si monarchie vybrala směr a řešení ze státoprávní křižovatky v podobě konfedačního dualismu. Vůle je i v novodobé státoprávní problematice činitel důležitý. Jako projev širšího společenského (národního) vědomí se formuje samozřejmě především politikou, ale také dalšími činiteli, širšími souvislostmi a jejich vnímáním. Češství vůbec nevyulcovalo rakouské státní citění. Závažné pro ně však bylo, že česká politika nebyla ve státoprávně zakladatelské době pozvána k rozhodování. Důvodů k tomu měli „mocní“ více, také vlastní stav české politiky a společnosti, či spíše to, jak je viděli a hodnotili.

„Odmítnutí“ a náraz z dualistického státoprávního řešení v šedesátých letech způsobily odezvu, která se uchovala v historické paměti. Prospojovala se pak s novými odbornými zkušenostmi a pocity a napomohla ke státoprávní negaci Rakousko-Uherska za světové války. Hlavní v tomto případě bylo, že politicky byla česká společnost málo úspěšná, což kontrastovalo – určitě v jejím vědomí a pocitech – s její úrovní. Státoprávní program nebyl ani po desetiletích blíže naplnění, než když se prvotně črtal.

Vlastním vývojem a národnostními vztahy v Rakousku se tento program vyhraňoval nacionálně, ale neměl a nechtěl být jen nacionálním vyhraněním. Jeho prostřednictvím a také aktivní „každodenní“ politikou se mělo dospět do postavení „státního národa“ respektovaného vládní politikou na ní zúčastněného, a to nejen okrajově. Vytváření multinacionálního „politického národa“ v Rakousku naráželo právě na multinacionalitu, politicky snad nejvíce na „němectví“. A to jak kvůli jeho vyspělosti a síle a z ní plynoucích pozic, z nichž se nemělo slevovat, tak kvůli příkladné přitažlivosti sousední Německé říše, která dodávala rakousko-německým nacionalistům další sebevědomí a z níž přicházela pro ně zajímavá ideologie. Střežila také, aby se v Rakousku vliv němectví nezmenšoval.

Česká společnost a politika byly tak ještě vystaveny specifickému zápasu s němectvím, který napomáhal vtěsnat politiku do užšího prostoru a zakrýval jí celorakouský rozhled, zájem i aktivity. Odehrával se přímo v českých zemích, především v Čechách, byl střetáním o jejich celistvost. Ohledy, které na tento zápas musely brát rakouské vlády, neposunuly českou politiku ke „státotvornosti“.

Samostatný český stát mimo Rakousko nebyl ale považován za záruku národního rozvoje, za nepochybnou „spásu“. Uvažovala o něm jen nevelká strana radikálně nacionálních státoprávníků. Soustavná práce „drobná“ byla, uvnitř národní společnosti též v celorakouském prostředí, shledávána jako užitečnější a přínosnější než prudká gesta a přelomové činy, i když byla politicky pojmenovávána různě. Důvěru si získal rozvoj rakouského parlamentarismu, s nímž byly spojovány i demokratizační posuny ve společenském a politickém životě. Rozpaky a kritiku naopak vyvolávalo, že modernizace společnosti téměř nepronikala do nejvyšší správní říše.

Česko-německé „smiřovačky“ byly trvale neúspěšné. Vypadaly jako vyhraněný národnostní konflikt, měly ale ještě vlivnější důvod geopolitický. Od roku 1848 se hledala podoba sjednoceného Německa: jeho ambice na široce pojatý středoevropský rozsah zněly zajímavě i pro nacionalistické sudetské Němce. „Německá“ světová válka je měla naplnit. Ve skutečnosti politický sen o tom roztránila – ba více, způsobila pád Německého císařství a zničila Rakousko-Uhersko. Uvolnil se tak politický prostor pro zcela nový český státotvorný program, jenž mířil k samostatnému československému státu. České rakušanství, více záležitost rozumu a daných poměrů než srdce (to patřilo národu) ztrácelo za války na důvodech. Už kvůli ní, již Rakousko-Uhersko spolurozpoutalo, zpochybnula se funkce říše jako ochrany menších národů. Velká válka poslala Rakousko-Uhersko do dějin.

Prof. PhDr. Robert Kvaček, CSc. (*1932) vystudoval Filozofickou fakultu Univerzity Karlovy v Praze, kde působil jako profesor českých dějin se zaměřením na období 19. a 20. století. Je autorem velkého množství publikací, z nichž jmenujme například Osudná mise (1958), Nad Evropou zataženo. Československo a Evropa 1933–1937 (1966), Historie jednoho roku (1977), Předehra k tragédii (1979), Diplomaté a ti druzí (1988), Obtížné spojenectví (1989), České dějiny 1790–1992 (2002), z těch z posledních let například První světová válka a česká otázka (2003), Dva diktátorovy pády (2008) či Poslední dech. Mnichov–Praha, konec září 1938 (2011).